

ŚREDNIOWIECZNE MIASTA POMORZA ZACHODNIEGO – SYMBOL POTĘGI MIESZCZAŃSTWA

MEDIEVAL CITIES OF WEST POMERANIA – SYMBOL OF THE POWER OF THE MIDDLE CLASS

Ewa Augustyn - Lenzion

dr inż. arch., adiunkt

Zachodniopomorski Uniwersytet Techniczny w Szczecinie
Wydział Budownictwa i Architektury
Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego
Zakład Teorii Architektury, Historii i Konserwacji Zabytków

STRESZCZENIE

Uzyskiwane przez średniowieczne ośrodki prawa miejskie i wzrastające znaczenie mieszczaństwa znalazły wizualny wyraz w zmianach dotyczących przestrzeni miejskiej. Miasta były nie tylko ośrodkami gospodarczymi, administracyjnymi i politycznym, ale również przekazem symbolicznym wyrażonym za pomocą środków przestrzennych i architektonicznych. Najważniejsze elementy tego przekazu to mury miejskie, ratusz i kościół farny.

Słowa kluczowe: miasto średniowieczne, miasto Pomorza Zachodniego.

ABSTRACT

Obtained by the medieval centers civil rights and increasing importance of the middle class found visual expression in the changes in the urban space. Cities were not only economic, administrative and political centers but also symbolic message, expressed by spatial and architectural means. Most important elements of this media are city walls, town hall and parish church.

Key words: medieval city, city of the West Pomerania.

WSTĘP

Miasto średniowieczne odcięte wieńcem murów od otaczającego świata było nie tylko ośrodkiem gospodarczym, administracyjnym i politycznym. Stanowiło również „najbardziejziej masowy środek przekazu”¹.

Ponieważ czasy średniowiecza były przesiąknięte niezwykłą religijnością², miasta były przede wszystkim symbolem Jerozolimy niebieskiej, miasta idealnego o rodowodzie związanym z Apokalipsą św. Jana. „[...]W średniowiecznej Europie wielu marzyło o sprowadzeniu nieba na ziemię, o ściągnięciu na ten padół niebieskiego Jeruzalem [...]”³.

Uzyskiwane przez ośrodki prawa miejskie i wzrastające znaczenie mieszczaństwa znalazły wizualny wyraz w zmianach dotyczących przestrzeni miejskiej. Najważniejsze elementy, które można nazwać znakami nowego miejskiego społeczeństwa, a jednocześnie symbolami autonomii i znaczenia ekonomicznego patrycjatu, to mury miejskie, ratusz i kościół farny, a także relacje przestrzenne między nimi.

Celem artykułu jest ukazanie, na wybranych przykładach, miasta średniowiecznego jako przekazu symbolicznego wyrażonego za pomocą środków przestrzennych i architektonicznych.

MURY MIEJSKIE

Proces lokacji miast na Pomorzu Zachodnim w XIII i XIV w. wiązał się ze znacznymi zmianami przestrzennymi. W większości przypadków wytyczano miasta na bazie istniejącego wcześniej osadnictwa⁴. Nowe ośrodki uzyskiwały zwykle plan szachownicowy o mniej lub bardziej regularnych granicach, których kształt dostosowywany był do lokalnych warunków⁵.

Bardzo istotną czynnością związaną z lokacją było wyznaczenie granic miasta oraz ich obwarowanie. Pierwsze obwarowania miały formę wałów drewniano – ziemnych, o konstrukcji znanej już w okresie przedlokacyjnym⁶. Od połowy XIII w. umocnienia te zaczęto zastępować murami wznoszonymi z kamienia i cegły⁷. W zależności od środków finansowych, dostępu do siły roboczej zastępowanie wałów murami mogło trwać nawet kilkadziesiąt lat⁸. Elementami murów były bramy miejskie, baszty, furty lądowe i wodne⁹.

Oprócz oczywistej funkcji obronnej pierścień murów spełniał jeszcze jedną funkcję – wyodrębniał miasto z otaczającego terenu, tworzył granicę między dwoma odmiennymi światami o innej zabudowie, formach i warunkach życia. Miasta tworzyły „wyspy” w otaczającym je krajobrazie, co niekiedy jest czytelne do dziś (ryc.1). Pobliskie wsie stanowiły zaplecze rolnicze, zaopatrujące miasta głównie w żywność – „[...] *Niewątpliwie społeczności miejskie stanowią znikomą mniejszość w świecie, który wciąż jest przede wszystkim wiejski* [...]”¹⁰. W miastach rozwijały się handel, rzemiosło i nauka (wcześniej ośrodkami nauki były romańskie klasztory). W miastach powstawały również wspaniałe budowle – wzorce architektoniczne, naśladowane nie tylko w innych ośrodkach miejskich, ale w skromniejszej skali również we wsiach¹¹. W obrębie murów miejskich toczyło się życie

¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, 1986, s. 279.

² G. DUBY, 2002; W. TATARKIEWICZ, 1989.

³ J. Le Goff, 1994, s. 203.

⁴ J. M. PISKORSKI, 1987.

⁵ J. M. PISKORSKI, 1987, s. 201 i n.

⁶ E. LUKAS, 1973, s. 183 i n.

⁷ E. LUKAS, 1975, s. 8.

⁸ E. LUKAS, 1973, s. 184 i n., tabl. s. 185.

⁹ E. LUKAS 1975; W. NIEMIEROWSKI, Z. RADACKI, 1958.

¹⁰ J. Le Goff, 1994, s. 91.

¹¹ O miastach i wsiach średniowiecznych oraz zależnościach między nimi : J. Le Goff, 1994, m. in. s. 85 i n.

obwarowane licznymi przywilejami. Mieszczanie korzystali ze znacznych swobód, prowadzących w miarę upływu czasu do uniezależniania się od możnowładców. Miasta przyciągały ludzi, oferując wolność w myśl zasady „Stadtluft macht frei”¹². [...] *Emigracja ze wsi do miasta między X i XVI stuleciem jest jednym z ważniejszych procesów na terenie całego świata chrześcijańskiego. Pewne jest w każdym razie to, że miasto z rozmaitych elementów ludzkich, jakie wchłania, tworzy społeczność nową [...]*¹³.

Obwarowania były więc szczególną granicą między miastem a wsią – symbolem mocy i bezpieczeństwa¹⁴.

Ryc. 1. Stargard Szczeciński – widok z wieży kościoła Mariackiego w kierunku przedmieść. W centrum widoczna Brama Młyńska, pierwotnie w ciągu murów miejskich. Źródło: fot. autorki

Fig. 1. Stargard Szczeciński – view from the tower of St Mary's Church towards the suburbs. In the centre there is visible the Mill Gate, originally within the city walls. Source: photo by author

Ryc. 2. Średniowieczna pieczęć miasta Stargard. Źródło: http://pl.wikipedia.org/wiki/Stargard_Szczeci%C5%84ski

Fig. 2. The medieval seal of the town Stargard. Source: http://pl.wikipedia.org/wiki/Stargard_Szczeci%C5%84ski

System obwarowań mógł świadczyć o randze miasta. Większość miast zachodniopomorskich miała pojedynczą linię obwarowań, jednak miasta o dużym znaczeniu politycznym i gospodarczym (np. Szczecin i Kamień) lub strategicznym (np. Stargard i Pyrzyce leżące na terenach graniczących z Nową Marchią) mogły uzyskać potężne systemy fortyfikacyjne. Krenelaż murów określany jest jako „zęby, które miasto pokazywało swoim wrogom zewnętrznym”¹⁵.

O symbolicznym znaczeniu obwarowań może świadczyć częste umieszczanie ich przedstawień w herbach i na pieczęciach miejskich (ryc. 2).

RATUSZ

Ratusze w miastach zachodniopomorskich wznoszono zwykle kilkadziesiąt lat po lokacji. Tak długo trwał rozwój samorządu, prowadzący do powstania Rady Miejskiej – najważniejszego organu samorządu mieszczańskiego. Stopniowo uzyskiwane przywileje dawały mieszczanom duży stopień autonomii w stosunku do feudalnego pana miasta i pozwalały na prowadzenie samodzielnej polityki wewnętrznej i zewnętrznej.

¹² „Powietrze miejskie czyni (człowieka) wolnym”.

¹³ J. Le Goff, 1994, s. 91.

¹⁴ H. Samsonowicz, 1974, s. 159.

¹⁵ M. Złat 1997, s. 24 i przyp. 25, 27.

Początkowo Rady Miejskie, jeszcze nie w pełni autonomiczne, obradowały w obiektach już istniejących w zabudowie miejskiej. Być może analogicznie do innych ośrodków były to kościoły parafialne, domy wójta lub domy mieszczzańskie, brakuje jednak materiałów

źródłowych potwierdzających ten fakt. Wiadomo natomiast, że miejscami urzędowania kształtujących się Rad były domy kupieckie, zwykle sukiennice, pełniące funkcje hal targowych i składów najcenniejszych towarów¹⁶. Budowle te, niektóre od początku, a większość po pewnym czasie, użyczały pomieszczeń na obrady¹⁷. Ponieważ parterowe hale pełniły równocześnie swoje podstawowe funkcje, spotkania Rady mogły odbywać się na poddaszu.

Wraz ze wzrostem znaczenia i powiększaniem składu Rad dawne miejsca obrad stawały się niewystarczające zarówno pod względem zajmowanej powierzchni, jak i roli reprezentacyjnej. Przebudowywano więc domy kupieckie lub budowano od nowa obiekty, które stawały się przede wszystkim „domami Rady” – ratuszami. Ratusze skupiały głównie funkcje: radziecką, sądowniczą i handlową. Sala Rady była dużą jednoprzestrzenną salą na piętrze, w przyziemiu znajdowała się dwunawowa hala kupiecka. W zależności od miasta i nabytych uprawnień w ratuszu mogły znajdować się: kancelaria, pomieszczenie dla pisarza, archiwum miejskie, pomieszczenie na obrady ławników, piwnice z winiarniami i piwiarniami, karcer, izba tortur, pomieszczenie dla straży miejskiej, punkt akcyzowy; w podcieniach przyziemia mogły być ferowane wyroki sądowe.

Nowy, niespotykany dotychczas, typ budowli niósł ze sobą bogatą symbolikę, dotyczącą funkcji, skali, formy, dekoracji budowli i sposobu jej usytuowania. Był znakiem świadczącym o znaczeniu gospodarczym miasta, panujących stosunkach społecznych i wyrażającym dumę gminy miejskiej z osiągniętej autonomii.

Już sama budowa ratusza miała wymiar symboliczny¹⁸, gdyż podkreślała samodzielność i niezależność nowej władzy od poprzedniej. Tak ważny obiekt sytuowany był w centrum miasta, we wnętrzu prostokątnego rynku, który ogniskował życie ośrodka, pełniąc głównie funkcje targowe i handlowe, a oprócz tego sakralne, sądowe, socjalne i towarzyskie. Ratusz przewyższał wielkością otaczające domy i początkowo mógł być jednym z niewielu murowanych obiektów¹⁹. Nowa budowla zmieniała charakter placu z handlowego na municypalno – handlowy. Czyniła przestrzeń rynku jeszcze bardziej atrakcyjną i dodatkowo *centralizowała* ją²⁰ w stosunku do otaczającej tkanki miejskiej.

Treści symboliczne przekazywał układ przestrzenny i forma ratusza, nazywanego *zamkiem mieszczan*²¹. Ratusze nawiązywały w tym względzie do istniejących już budowli świeckich i sakralnych, kojarzących się ze zwierzchnością i władzą.

Dwunawowa hala, występująca powszechnie w ratuszach Pomorza Zachodniego, wzorowana była na aulach przedromańskich i romańskich palatiów (ryc. 3) oraz zamków i dworów biskupich będących siedzibami władzy politycznej, administracyjnej i prawodawczej. Zaadaptowanie tego wzoru stanowiło podkreślenie znaczenia organów samorządowych – nowych czynników zwierzchności polityczno – prawnej i określało gminy miejskie jako spadkobierców władzy feudalnej²².

Podobnie jak w feudalnych pierwowzorach także w ratuszach najważniejsze pomieszczenie (Sala Rady) mieściło się na piętrze. Kształtując elewacje zewnętrzne, podkreślano ważność tej kondygnacji środkami architektonicznymi i plastycznymi (ryc. 4 – 6). Była ona zwykle bogaciej zdobiona, zaopatrzona w większe okna symbolizujące *otwarty charakter*

¹⁶ F. Boehmer, 1903, s. 35; H. Dziurła, 1956, s. 18, 21; E. v. Haselberg, 1902, s. 526, 527, 532.

¹⁷ E. v. Haselberg, 1902, s. 526; H. Lesiński, s. 124, [w:] Dzieje Szczecina, t. II, 1985; H. Riemann, 1873, s. 56.

¹⁸ R. Tittler, 1991, s. 93.

¹⁹ J. M. Piskorski, 1987, s. 217.

²⁰ T. Jakimowicz, 1997, s. 40 – 41 i przyp. 11, s. 40.

²¹ M. Zlat, 1997, s. 13 i n.

²² M. Zlat, 1997, s. 14 – 15.

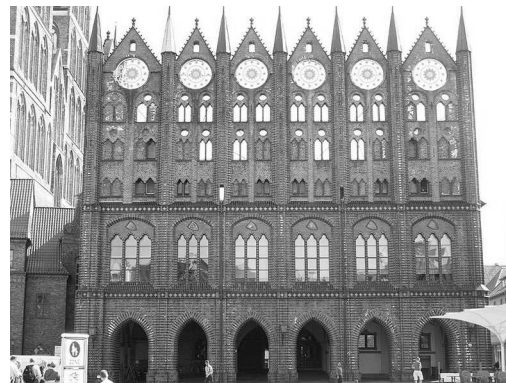
władzy²³. Mogła być formalnie podkreślona ceramicznym fryzem bądź mieć odmienne opracowanie wykończenia okien. Otwarty charakter władzy podkreślały również arkadowe podcienia, gdzie mogły mieć miejsce jawne obrady sądu.

Mimo iż ważnym elementem większości ratuszy innych regionów była wieża, ratusze zachodniopomorskie nie miały tego atrybutu władzy, a także elementów o charakterze obronnym. Widoczne są natomiast związki formalne z budownictwem sakralnym. Elementami podkreślającymi znaczenie ratusza i wyróżniającymi go spośród innych budynków były: sygnaturka, na której umieszczone były dzwony regulujące życie miasta²⁴ oraz bogato zdobione szczyty o detalu znanym z architektury kościelnej (ryc. 4, 6). Zachowana została przy tym indywidualność poszczególnych obiektów oraz hierarchia - najwspanialsze rozwiązania powstawały w największych ośrodkach.

Ryc. 3. Goslar – palatium z XI w. Źródło: fot. Tobias Helfrich

Fig. 3. Goslar – palatium of the eleventh century. Source: photo by Tobias Helfrich

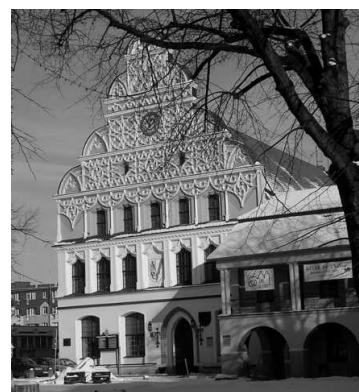
Ryc. 4. Stralsund - ratusz. Źródło: fot. Klugschnacker

Fig. 4. Stralsund – the Town Hall. Source: photo by Klugschnacker

Ryc. 5. Szczecin – Stary Ratusz na Rynku Siennym. Źródło: fot. Remigiusz Józefowicz

Fig. 5. Szczecin – Old City Hall on the Hay Market Source: photo by Remigiusz Józefowicz

Ryc. 6. Stargard Szczeciński – ratusz. Źródło: fot. autorki

Fig. 6. Stargard Szczeciński – the Town Hall. Source: photo by author

Największym i najlepiej rozwiniętym ekonomicznie miastem Pomorza Zachodniego był Stralsund. Tam siedziba Rady uzyskała najbardziej rozbudowaną formę. Parawanowa fasada o równej linii zwieńczenia mogła pełnić podobną funkcję symboliczną jak attyka

²³ R. Czerner, 1994, s. 89.

²⁴ E. Gašiorowski, 1971, s. 28; J. Le Goff, 1994, s. 192, 432, 434.

ratusza Głównego Miasta Gdańska²⁵ lub późniejsza (renesansowa) attyka ratusza poznańskiego (ryc. 4). Attyka zwiększała reprezentacyjność budowli poprzez pozorne zwiększenie jej wysokości. Budowla „[...] dumnie wznosiła w górę czoło fasady, gestem świadomej godności i prezentacji. Efekt uzyskiwano kosztem mniejszym niż budowa pełnej kubatury użytkowej na tę samą wysokość. Attyka jest więc w najistotniejszym sensie jakby sztandarem godności miast podniesionym w górę [...]”²⁶.

KOŚCIÓŁ FARNY

Budowę monumentalnych kościołów farnych na Pomorzu Zachodnim rozpoczynano zazwyczaj pod koniec XIII w.²⁷ Kościoły te wznoszono zarówno w układzie bazylikowym, jak i halowym, nieraz na miejscu wcześniejszej drewnianej budowli.

Budowle sakralne stanowiły dominanty przestrzenne - tym większe i wyższe, im zamożniejsza była gmina²⁸. Stanowiły „[...] wizytówkę miasta i jego obywateli. Wielkość świątyni, przekraczająca niekiedy daleko potrzeby i możliwości finansowe miasta, pozwala domyślać się skali ambicji jego przywódczych warstw. [...]”²⁹.

Ważnym elementem kościołów były wieże (ryc. 7). Symbolika wieży była związana głównie z kwestiami natury religijnej³⁰, jednak oprócz tego wysokość wieży uważana była za wyraz dominacji społecznej. Na innych obszarach, gdzie również ratusze miały wieże, zależność ta była jeszcze bardziej czytelna. Na przykład w Głównym Mieście Gdańsku dopiero po upadku władzy krzyżackiej uzyskano prawo do budowy dowolnie wysokich wież w budynkach miejskich. Najpierw wieżę otrzymał kościół pw. NMP, a następnie w roku 1465 – ratusz. Po przebudowie wieży ratuszowej w latach 1559 – 1560 uzyskała ona wysokość 82 m, przewyższając wieżę kościelną, co interpretowane jest jako oczywisty wyraz dominacji patrycjatu³¹.

Usytuowanie kościołów farnych mogło być różnorodne, jednak w większości miast sytuowano je na głównych placach miejskich lub na odrębnych placach kościelnych przylegających do rynku. Bogactwo i znaczenie wielu miast uzewnętrzniało się w traktowaniu przestrzeni centralnej miasta jako *zbiorczego dzieła sztuki*³². Wzajemne usytuowanie najważniejszych budowli publicznych – kościoła farnego i ratusza oraz kształtowanie ich elewacji może wskazywać na chęć podporządkowania ich pewnej koncepcji kompozycyjnej. Jest to widoczne na przykład w Stralsundzie, gdzie budowle stoją na odrębnych placach, połączonych w kształt litery L. Fasada ratusza i wieżowy fragment północnej elewacji kościoła pw. św. Mikołaja tworzą wraz z kamienicami pierzeję rynkową – ścianę zamykającą przestrzeń placu (ryc. 8). Wieża kościoła, będącego kościołem patrycjuszki i Rady, pełni funkcję podobną do funkcji wieży ratuszowej – akcentuje najważniejszy punkt miasta. Również wzajemne usytuowanie budowli ma znaczenie - poprzeczne przejście przez ratusz wychodzi wprost na środek fasady fary.

Znaczenie skali i formy kościoła oraz ratusza czytelne było również w panoramie miasta, co znalazło także odzwierciedlenie w ikonografii. Wieże kościelne, parawanowe lub schodkowe szczyty ratuszy oraz sygnaturka umieszczona na kalenicy siedziby Rady umożliwiały łatwe odnalezienie tych budowli na przedstawieniach (ryc. 9).

²⁵ T. Zarębska, 1997, s. 66.

²⁶ G. Chmarzyński, 1953, s. 637.

²⁷ K. Kalita – Skwirzyńska, 1983, s. 3 i n.

²⁸ J. Gimpel, 1968, s. 48.

²⁹ J. M. Piskorski, 1987, s. 190.

³⁰ J. Hani, 1994.

³¹ T. Zarębska, 1997, s. 63, 71.

³² E. Badstübner, 1990, s. 74.

Znaczenie panoram miejskich było niegdyś zapewne większe niż obecnie, co wiązało się z wyglądem terenu leżącego poza murami miejskimi. Dotyczyło to zarówno skali zabudowy, jak i charakteru środowiska naturalnego. Jednak i dziś w wielu miastach Pomorza Zachodniego wieże kościelne stanowią dominantę formalną i wysokościową (ryc. 10).

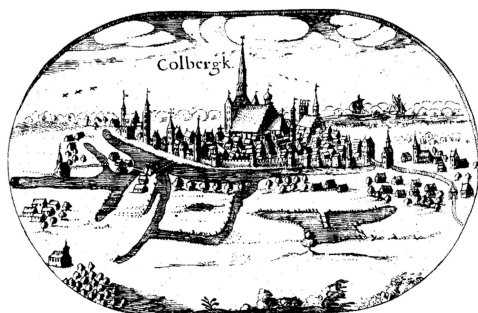
Ryc. 7. Stargard Szczeciński – północna wieża kościoła farnego pw. NMP Królowej Świata. Źródło: fot. autorki

Fig. 7. Stargard Szczeciński – the north tower of the parish church of St. Mary. Source: photo by author

Ryc. 8. Stralsund. – ratusz i kościół farny pw. św. Mikołaja od strony placu rynkowego. Źródło: fot. Softeis

Fig. 8. Stralsund - City Hall and the parish church of St. Nicholas from the market square. Source: photo by Softeis

Ryc. 9. Kołobrzeg – przedstawienie z mapy Lubinusa z 1618 r. Ratusz stoi przy kościele po jego prawej stronie. Źródło:

http://www.zamek.szczecin.pl/sladami/archiwalia/lubinus_de.asp

Fig. 9. Kolobrzeg – presentation of the Lubinus map from 1618. City Hall is located at the church on the right side. Source: http://www.zamek.szczecin.pl/sladami/archiwalia/lubinus_de.asp

Ryc. 10. Stargard Szczeciński - współczesny widok na kościół farny pw. NMP Królowej Świata. Źródło: fot. autorki

Fig. 10. Stargard Szczeciński - contemporary view of the Parish Church dedicated to Our Lady, Queen of the World. Source: photo by author

MEDIEVAL CITIES OF WEST POMERANIA – SYMBOL OF THE POWER OF THE MIDDLE CLASS

INTRODUCTION

Medieval town was the "*most mass medium*"³³. This article aims to show, using selected examples, the medieval city as a symbolic message expressed by spatial and architectural means.

CITY WALLS

The process of urban locations in Western Pomerania in the thirteenth and fourteenth centuries was associated with spatial changes. A very important activity associated with the location was to determine the city limits and their retrenchment.

In addition to defense function ring of walls met one more function - it separated city from the surrounding terrain, created the boundary between two different worlds with different buildings, forms and conditions of life. Cities created "islands" in the surrounding landscape, which sometimes is legible to this day (Fig. 1). Fortifications were specific boundary between town and country - a symbol of power and security³⁴.

The symbolic importance of the fortifications can be provided by frequent posting their performances on the emblems and seals of the city (Fig. 2).

TOWN HALL

West Pomeranian town halls were built in the cities usually several decades after the location.

A new type of buildings posed a rich symbolism on the functions, scale, form, decoration of building, manner of its location. It was a sign demonstrating the economic importance of the city, the prevailing social relations and expressing pride of the achieved autonomy. Even the City Hall building was a symbolic dimension³⁵, as emphasized self-reliance and independence the new government from its predecessor.

Spatial arrangement and form of the Town Hall, called the *castle of townspeople*³⁶, passed the symbolic content. Town Halls referred to the existing secular and sacred buildings typically associated with sovereignty and power, among others pre-Romanesque and Romanesque palatia (Fig. 3).

Like in the feudal prototypes as in town halls the most important room (Council Hall) was located on the floor. The importance of this floor was highlighted by the architectural and artistic means (Fig. 4 - 6).

PARISH CHURCH

The construction of monumental parish churches in West Pomerania usually started at the end of the thirteenth century³⁷.

Sacral buildings were "[...] *visiting card of the city and its citizens* [...]"³⁸.

³³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, 1986, s. 279.

³⁴ H. Samsonowicz, 1974, s. 159.

³⁵ R. Tittler, 1991, s. 93.

³⁶ M. Zlat, 1997, s. 13 i n.

³⁷ K. Kalita – Skwirzyńska, 1983, s. 3 i n.

³⁸ J. M. Piskorski, 1987, s. 190.

An important element of the churches were the towers (Fig. 7). The symbolism of the tower was mainly associated with matters of a religious nature³⁹, but in addition the height of the tower is considered an expression of social dominance.

The richness and importance of many cities externalized in the treatment of the central area of the city as a *collective work of art*⁴⁰ (Fig. 8).

The importance of the church and the City Hall was visible in the city panorama (Fig. 9).

Also today in many cities of Western Pomerania church towers are the formal and elevation dominant (Fig. 10).

BIBLIOGRAFIA

- [1] Badstübner E., Dostosowanie średniowiecznej budowli sakralnej do potrzeb mieszczaństwa – jej integracja z organizmem miasta, w: *Sztuka miast i mieszczaństwa w XV – XVIII wieku w Europie Środkowo – Wschodniej*, pod red. J. Harasimowicza, Warszawa 1990, s. 59 – 75.
- [2] Boehmer F., *Geschichte der Stadt Stargard in Pommern*, t. I, Stargard 1903.
- [3] Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław 1986.
- [4] Chmarzyński G., Sztuka Poznania w dobie Odrodzenia, *Przegląd Zachodni* 1953, nr 11/12, s. 627 – 644.
- [5] Czerner R., *Ratusz w Brzegu*, Wrocław 1994.
- [6] DUBY G., *Czasy katedr*, Warszawa 2002.
- [7] *Dzieje Szczecina*, pod red. G. Labudy, t. II, Warszawa 1985.
- [8] Dziurła H., Ratusz szczeciński w świetle ostatnich odkryć, *Ochrona Zabytków* 1956, nr 1 – 2, s. 18 – 33.
- [9] Gašiorowski E., *Ratusz Staromiejski w Toruniu w okresie średniowiecza*, Toruń 1971.
- [10] Gimpel J., *Jak budowano w średniowieczu*, Warszawa 1968.
- [11] Hani J., *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, Kraków 1994.
- [12] Haselberg E. v., *Die Baudenkmäler des Regierungs – Bezirks Stralsund, z. 5, Der Stadt Kreis Stralsund*, Stettin 1902.
- [13] Jakimowicz T., Ratusz jako miejsce kulturowe, w: *Ratusz w miastach północnej Europy*, materiały z sesji „Ratusz w miastach nadbałtyckich, Gdańsk 1997, s. 37 – 47.
- [14] Kalita – Skwirzyńska K., Czternastowieczne kościoły halowe Pomorza Zachodniego, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 1983, z. 1, s. 3 – 20.
- [15] Le Goff J., *Kultura średniowiecznej Europy*, Warszawa 1994.
- [16] Lukas E., Miejskie budownictwo obronne w Księstwie Zachodnio – Pomorskim, w: *Sztuka Pomorza Zachodniego*, pod red. Z. Świechowskiego, Warszawa 1973, s. 181 – 224.
- [17] Lukas E., *Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim*, Poznań 1975.
- [18] Niemierowski W., Radacki Z., Architektura obronna miast Pomorza Zachodniego, *Szczecin* 1958, z. 6, s. 67 – 79.
- [19] Piskorski J. M., *Miasta Księstwa Szczecińskiego do połowy XIV wieku*, Warszawa 1987.
- [20] Riemann H., *Geschichte der Stadt Colberg*, Colberg 1873.
- [21] Samsonowicz H., Ideologia mieszczańska w Polsce w XIII wieku, w: *Ideologia mieszczańska w Polsce w XIII wieku*, pod red. P. Skubiszewskiego, 1974, s. 153 – 164.
- [22] Tatariewicz W., *Historia estetyki*, t. 2: Estetyka średniowieczna, Warszawa 1989.
- [23] Tittler R., *Architecture and Power. The Town Hall and the English Urban Community c. 1500 – 1640*, Oxford 1991.

³⁹ J. Hani, 1994.

⁴⁰ E. Badstübner, 1990, s. 74.

- [24] Zarebska T., Kontekst urbanistyczny ratusza Głównego Miasta w Gdańsku, w: *Ratusz w miastach północnej Europy*, materiały z sesji „Ratusz w miastach nadbałtyckich, Gdańsk 1997, s. 53 – 77.
- [25] Zlat M., Ratusz – zamek mieszczan: symbolika typu architektonicznego i jego form, w: *Ratusz w miastach północnej Europy*, materiały z sesji „Ratusz w miastach nadbałtyckich, Gdańsk 1997, s. 13 – 36.

O AUTORZE

Autorka zatrudniona jest na stanowisku adiunkta w Instytucie Architektury i Planowania Przestrzennego Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie.

AUTHOR'S NOTE

The Author is being employed on the position of lecturer in the Institute of Architecture and Spatial Planning of the West Pomeranian University of Technology, Szczecin.